

J O S E P P O U S I P A G E S
(1873 - 1952)

I

Diverses vegades, entre nosaltres, s'ha expressat aquest plany: els catalans són avars de llibres personals, diaris, memòries, autobiografies, epistolaris. Aquell costum, gairebé obligat, dels escriptors, polítics i militars anglesos, quan arriben a una certa edat - l'edat del retir, variable segons els homes i llur vitalitat - d'escriure una narració, cínica o apologetica, de la pròpia vida i dels esdeveniments públics en els quals han intervingut, és molt rarament seguit a Catalunya. I potser hi ha una certa pudícia, molt avinguda amb la nostra moral, en l'hostilitat instintiva dels nostres intel·lectuals i homes d'acció a presentar una imatge nua, o vestida amb uns quants oripells de fantasia, de llur persona i llur activitat. La cosa certa és que aquesta reticència, que fa ~~impossible~~ ^{difícil} l'eclosió ^{entre nosaltres} d'un Stendhal, infatigable novel·lador de la pròpia vida i dels propis anhels, i ja no diguem d'un André Gide, per al qual la literatura no haurà estat altra cosa, tota la vida, que una perenne i contradictòria confessió, dificulta també la tasca indispensable dels biògrafs. ¿No heu considerat mai la gran pobresa d'aquesta branca de la nostra literatura? La reticència dels futurs biografiats a deixar una imatge concreta ^{d'ell} de si mateix - encara que fos una imatge embellida, una auto-apologia - obliga els seus exègetes a refugiar-se en les hipòtesis, en els judicis dels altres, en la intuïció psicològica.

Darrerament hem pogut veure, amb motiu de l'aparició simultània de dues biografies d'un ^{il·lustre} gran polític català, com tot un considerable aspecte de les activitats del biografiat - la seva vida íntima i la seva vida professional no política - havien d'ésser deixats en l'ombra, per manca de materials de primera mà. I si aquesta obligada limitació en l'enfocament d'un personatge, quan aquest és un polític, no afecta en gran cosa el judici general de la seva obra pública, quan el subjecte d'una biografia és un escriptor, un creador de mites i de personatges, la manca de

materials autobiogràfics és molt més sensible. Sense aquests elements, és a dir, sense tot allò que podria servir de document de primera mà per a construir, sota l'obra que ens ha pervingut d'un autor, la seva figura moral, els accidents de la seva existència, les raons del seu missatge, hom risca sovint de trabucar-ne els termes, de confondre allò que és essencial en una obra amb la part accessòria.

Podem deplorar els excessos de tafaeria morbosa, la complaent exhibició de roba bruta a què hom s'ha lliurat en certs països a l'entorn de grans i mitjanes figures de la literatura, però hem de lamentar també aquesta absència gairebé total de diaris, memòries i estudis biogràfics de primera mà, que priva massa sovint els crítics i historiadors dels elements indispensables d'exploració d'una obra que completa una vida. Entre aquests elements, repetim-ho, els autobiogràfics són els més preciosos: les pàgines apassionades d'En defensa pròpia ens revelen millor el caràcter i la psicologia de Verdaguer que tota la resta de la seva obra i adhuc que la part que coneixem del seu epistolari; les Memòries encara inèdites de Narcís Oller hauran d'aclarir un dia, no sols molts dels seus temes d'inspiració, sinó l'ambient, la societat on trobaren llur humus propici; les d'Adrià Gual, també anunciades, deuran ésser un preciós testimoni sobre el modernisme català, i principalment sobre la vida teatral en els primers anys d'aquest segle. Recordeu també aquells dos preciosos documents autobiogràfics de Maragall, escrits als vint-i-cinc i als cinquanta anys, respectivament: ells marquen amb una patètica claredat l'evolució d'un esperit, ^{des} del dubte insatisfet fins al total acompliment d'una vocació humana i artística. I tot això fa més de dolendre la manca de documents semblants que ens il·lustressin sobre les altres figures eminents de les nostres lletres i de la nostra política, no tan sols per les clàries que ens aportarien ^{en quant a} sobre l'esperit de llurs propis autors, sinó per l'ajut que serien per a aquells que volguessin fer beviure un ambient, una societat, uns homes que ven caracteritzar una època i feren ~~revivir~~ possibles uns moviments literaris, polítics o estètics. En intentar aquest vespre d'evocar la figura inoblidable i l'obra important de Josep Pous i Pagès, aquesta dificultat amb què topa tot biògraf i tot crític se'm fa novament present. Potser aquesta reticència dels nostres intel·lectuals tendeix a esvanir-se: penso en un llibre im-

portant, encara inèdit: quaranta anys d'advocat a Barcelona (1896-1936) d'Amadeu Hurtado, que fou un gran amic i company de lluites polítiques de Pous i Pagès. Penseu també en les memòries, plenes d'interès humà i de sobre-entesos ~~xxx~~ eloqüents, que ha publicat Carles Soldevila; els records literaris que anuncien Josep Maria de Sagarra i Agustí Esclasans ~~podran entrar~~ ^{entraran}, suposo, en aquest mateix rengle. També hi podran entrar les memòries que escriu un altre gran amic de Pous i Pagès, company seu d'ençà dels temps d'El Poble Català i ací present. Com ja hi ~~entraran~~ ^{entraran de ple} les interessants pàgines sobre Pere Coromines i el seu temps, escrites precisament per Josep Pous i Pagès, a ran de la mort del que fou gran amic seu, i publicades, a París, l'any 1940.

La relectura d'aquelles pàgines de l'autor de L'Endemà de Bodes, després d'un seguit de col·loquis amb l'infatigable conversador que fou sempre ~~Josep~~ Pous i Pagès, feien desitjar encara més que el seu projecte d'escriure unes memòries, hagués pogut trobar una plena realitat. Malauradament, la seva mort, que ens ha vingut a privar de la seva companyia, dels seus consells, de la seva autoritat i el seu gran talent, ens haurà privat també de l'obra autobiogràfica completa que hauria pogut ~~xxx~~ deixar-nos. Perquè aquesta autobiografia, ja iniciada amb les llunyanes proses De l'ergàstula i que es prolonga, trenta anys més tard, amb els records suscitats per la desaparició de la figura amiga de Pere Coromines, hauria tingut per al lector català un extraordinari interès, no sols humà i literari, sinó col·lectiu. Permeteu-me una afirmació: en els darrers anys de la seva vida, Josep Pous i Pagès era l'escriptor català que encarnava amb més plenitud les característiques essencials del caràcter i la intel·ligència catalans; la seva obra sense alts ni baixos, civilitzada, governada sempre per un pensament i un seny autènticament racials, ^{ens} dóna una imatge fidel, ni excessivament optimista ni pejorativa, del poble català. El seu mestratge indiscutit estava nu de tota petulància, de tot sistematisme. Curiós de totes les novetats, s'apropava amb ulls simpàtics, però ben oberts, a l'obra dels joves, sense plànyer-los mai els blasmes raonats i els elogis que mereixien. No els planyia tampoc els bons consells, les pacients correccions, les receptes segures del bell escriure i el recte pensament. I tot això, que al llarg d'una conversa es prodigava generosament per a gaudi i profit de l'interlocutor, mereixia de restar ~~estargit~~ ^{fixat} a les pàgines d'un llibre,

per a exemple i guia d'un públic més vast.

2

Si la seva mort gairebé sobtada, i que en tot cas era impossible de preveure per als seus amics, que el vèiem encara fort i robust, ens ha privat de l'autobiografia completa, o dels elements importants ~~afins~~ per a una biografia fidel de Josep Pous i Pagès que haurien estat les seves Membries notades, ~~de~~ ^{intencionalment} ~~em~~ ^{doncs} ~~caldrà~~ ^{amb} les dades que havia anotat en recents converses amb l'il·lustre escriptor desaparegut, arreglar alguns esdeveniments i algunes dates que són les fites més destacades d'una sumària evocació de la vida i la carrera literària de l'autor de Jordi Fragonals.

Josep Pous i Pagès venia al món el dia 1 de febrer de 1873, a la ciutat de Figueres, al segon pis de la casa que duia el número 2 del carrer de la Presó. Aquesta via duu ara el nom de Joan Maragall. Per al fervorós maragallià que fou sempre el nostre dramaturg i novel·lista, aquesta coincidència constituïa una íntima satisfacció. Era empordanès per tots dos costats. Per part de mare estava emparentat amb el fogós poeta floralista Anicet de Pagès de Puig, una de les figures més interessants de la segona generació renaixentista. Però naixia a la capital ventejada de l'Empordà per accident. El seu pare era d'Avinyonet de l'Empordà - o de Puigventós, per seguir la nomenclatura més suggestiva - on exercia de metge, i era un d'aquells propietaris benestants, republicans de cor i liberals de dites i de fets, que tant abundaven a les terres empordaneses durant tot el segle XIX. "El meu pare - escriurà l'autor ^{de Revolta} ~~empordanès~~ - era un d'aquells vells federals de l'Empordà, que es passaren la joventut conspirant a les societats secretes contra el despotisme d'Isabel segona i dels seus generals, enemics del poble; que després, amb el fusell a la mà foragitaren aquella reina deslleial del tron d'Espanya; que defensaren a camp obert la primera República contra la carlinada..." La generació anterior havia tingut l'exemple d'Abdó Terrades, l'autor famós de Lo Rey Micomicó i de La Campana, més home d'acció que poeta. Dintre la generació següent, la dels germans Sunyer i Capdevila i de Narcís Montoriol, el metge Pous militava amb entusiasme i rebia sense plànyer-se els contracops de la seva activitat política. Metge d'Avinyonet, feia també la visita de tres pobles veïns. "Si políticament era una mena de cavaller de l'ideal, com a metge era un sant

home,- afirma el seu fill.- Tothom sabia el seu desinterès, la seva bondat, la seva generositat. Rics i pobres, els que pagaven més, els que pagaven menys i els que no pagaven res, tots eren assistits per un igual, amb el mateix mirament i amb la mateixa diligència. I quan algú era tan pobre, que no tenia diners per als remeis que li calien, sota de la recepta hi trobava les monedes que feien menester per a pagar l'apotecari" (1)

Adhuc així, hagué de deixar una temporada el poble nadiu i dur la seva família a Figueres per a fugir de les contínues exaccions de les partides carlines que castigaven amb contribucions, quan no pitjor, els adversaris polítics que topaven a la contrada on operaven. A la ciutat era molt menys de tèmer el poder ~~arbitrari~~ d'aquell "Barrancot", el capitost carlí, oncle-avi que fou del gran polític Francesc Cambó - es deia Miquel, com el pare d'aquest altre empordanès, tres anys més jove que Josep Pous i Pagès.

Dos dies després de la naixença del fill, el metge Pous tenia una ~~de~~ altra gran alegria: la proclamació de la República. La revolta carlina, tammateix, batia el seu ple al nord de Catalunya. L'any 74 es produeix el cop d'estat del general Pavia; el 75 veu la Restauració. Lentament, la guerra civil va extingint-se. Pel 78, quan el pare considera que ja pot tornar-se a instal·lar amb seguretat a la casa pairal, duu la família a Avinyonet. Però el menut figuerenc per naixement, havia de continuar essent ho per tot de lligams, d'amistats i de freqüentacions escolars.

L'ambient que havia respirat a la seva llar i en el cercle dels →

(1) "Al marge de la ~~guerra~~ revolució i de la guerra", pags. 10 i 11.

amics del seu pare incitava el minyó a la major curiositat intel·lectual. Els seus estudis de batxillerat a Figueres, on anava cada dia des del possible, foren molt brillants: als quinze anys ja tenia el títol. La seva precocitat literària era igualment notable: als catorze anys ja col·laborava amb abrandats articles als periòdics federals, particularment a un que es deia "La Concentración". També era precoç en els sentiments, i als tretze anys ja estava enamorat amb ardor, com un home gran. Són ja les dues passions que han de governar la seva vida, passions d'home generós i vehements: la passió per la política, com a eina per a aconseguir el benestar dels homes, llur dignitat i llur progrés; la passió amorosa, el mitjà més segur per a compenetrar-se amb els sentiments i els neguits d'altri. Elles, sens dubte, expliquen i vertebren la seva obra, i elles van donar a l'autor, en uns anys fecunds d'aprenentatge, la seva penetració en les ànimes dels seus personatges de novel·la o de teatre, així com l'idealisme que ennobleix totes les intrigues, llordes o enlairades, que ens relata.

Batxiller als quinze anys, doncs, Josep Pous i Pagès es plantejava, l'any 1888, el problema de triar una carrera. La tria aviat sembla feta: serà metge, i en la seva decisió no intervé per res la coacció paterna, però sí l'exemple d'un home generós i bo, que el fill admirarà i estimarà sempre. Així, el minyó serà metge, i un cop decidit, se'n va cap a Barcelona per fer l'ingrés i començar els estudis a la Facultat. L'ambient universitari d'aquells anys era bullanguer i pocasolta; els estudiants es revoltaven dia per altre perquè sí, i primordialment per a avançar d'uns quants dies la data de les vacances; els catedràtics estaven mal pagats i només es preocupaven pels problemes d'escalafó. L'adolescent ja es sentia tot un home per la reflexió i les preferències, i trobà impossible de sotmetre's a aquell ambient rutinari i sense cap valor científic. Per molt que s'hi esforçés, ~~ixar~~ no podia interessar-se a la carrera ni als ensenyaments dels professors. Només una assignatura arribà a apassionar-lo: la histologia, perquè el catedràtic que l'ensenyava a Barcelona per aquells ^{temps} anys es deia Santiago Ramón y Cajal.

Al cap de tres anys, convençut de la seva manca de vocació i d'una resolta incompatibilitat amb tot estudi universitari, el minyó empordanès va abandonar la carrera. Per aquell temps s'havia enamorat d'una

noia barcelonina, i el metge frustrat aconseguí de convèncer els seus pares que la seva veritable vocació eren els negocis. Als vint anys es casava amb la seva núvia ciutadana, que havia d'ésser la mare dels seus cinc fills i la companya amorosa i abnegada de les hores de triomf i de desil.lusió, la dona que l'encoratjà sempre, segura del talent del seu espòs. I aquest intentava de fer marxar una indústria. Fou un assaig desastrós, que aviat va convèncer-lo que tampoc no havia nascut per a comerciant; sense entestar-se en la provatura, tingué el bon seny d'arrendar la fàbrica i d'abandonar la ciutat, anant-se'n a viure amb la muller i els fills a la casa pairal, a Avinyonet de l'Empordà.

Som a les acaballes del segle. Les dèries literàries de la seva adolescència rebroten, estimulades per una veritable disbauxa de lectura. La seva curiositat és variadíssima. Com a tota la joventut liberal d'aquella època, l'anarquisme l'impressiona i la Revista Blanca és, un quant temps, el seu pa espiritual. Escriptor desordenadament, en els lleures que no li manquen al casal dels pares. I el problema de la llengua se li planteja, ben aviat, amb una anguniosa urgència. Pous i Pagès sent com és d'artificial la seva expressió en una llengua literària que no li és pròpia, però que ha après en els llibres i que, per mimetisme, li sembla de posseir. I, al mateix temps, troba immaturs els seus coneixements de l'idioma propi, del català matern i de cada dia, ric de lèxic i gustós de girs, però que ell troba encara mancat de la civil flexibilitat que li caldria per a esdevenir un instrument literari apte per a totes les empreses de l'esperit. Es el problema que es planteja, de la Renaixença ençà i fins a l'obra normativa de Pompeu Fabra i l'Institut d'Estudis Catalans, a tot escriptor català que sent una exigència artística i vol fer-ne vehicle d'expressió la llengua que ha après dels llavis de la mare - "oh llengua a mos sentits més dolça que la mel!", com diu l'Aribau, que tanmateix escrivia en castellà les seves cartes.

Fou probablement l'amistat amb Ignasi Iglésies, amb Amadeu Vives, amb la gent de L'Avenc, que havia freqüentat a Barcelona, junt amb l'exemple altíssim de Maragall, allò que donà la balançada. El debut de Pous i Pagès com a escriptor català es produeix en una revista dirigida pel poeta Ayné Rabell, que es deia "Catalunya Artística". Pous i Pagès hi feia uns comentaris setmanals, molt aguts i intencionats, signats amb el pseudònim "Josep

Piula". L'estada a l'Avinyonet li dóna lleures i tranquil·litat; pot llegir, meditar, escriure. Observa, sobre tot, el camp que el volta i els homes que hi viuen. Intenta la narració, i les quatre novel·les que ha publicat, així com el volum de contes que es diu Empordaneses, duen l'empenya d'aquells anys fecunds en reflexió i en assimilació d'experiència vital. Però un altre gènere s'enduu aviat les preferències del novell escriptor català: el teatre. A ben segur, l'exemple i les invitacions d'Ignasi Iglésies el decideixen i a l'Avinyonet mateix s'hi assaja: l'any 1900 escriu El Mestre Nou, destinat a romandre un quant temps a les seves carpetes; l'any següent és sol IXent, que pel 1902 puja a les taules del Romea, amb un èxit apreciable de públic i de crítica. La temporada següent estrena El Mestre nou, i el seu prestigi es consolida. L'autor decideix de tornar amb la família per a instal·lar-se a Barcelona. Els anys d'aprenentatge s'han acabat i la seva vocació ja és irrevocable.

3

La primera obra escènica que va estrenar Josep Pous i Pagès fou, com ja hem vist, sol IXent. Es curiós de transcriure l'opinió que l'estrena va merèixer a un crític anònim, que signava N.N.N. - potser Josep Roca i Roca - a "L'Esquella de la Torratxa": "Es obra d'un autor jove. Ben clar ho denota la seva construcció i la valentia dels pensaments que tot sovint s'hi destaquen. L'assumpte no té res de nou i és tan curta l'acció que valia la pena de desenvolupar-la en menys temps; no obstant, el senyor Pous i Pagès ha sapigut donar interès especial a lo que parlen els personatges, valent-se d'una sobrietat de llenguatge i d'una justesa de diàleg que el col·loquen a l'altura de les millors esperances del teatre.

"Els actors, en general, bastant insegurs, distingint-se, per xò, els Srs. Soler i Borràs i la Sra. Delhom."

Al mateix setmanari trobem ressenyat el debut triomfal de l'actriu japonesa Sada Yacco. Vuit dies més tard, debuta al Principal una companyia francesa, que duu les darreres novetats de París: La Robe rouge i Blanchette, de Brioux, i obres de Paul Hervieu, Lavedan i Courteline, junt amb alguns vodevills i obres de repertori com L'abbé Constantin, La dame aux Camélias i l'inevitable Maître des Forges de Georges Ohnet. Pel setembre del mateix any tornava a Barcelona, per fer-hi una temporada que ha-

via de durar vint dies i passà de dues mesades, una companyia italiana, amb la gran Vitaliani, que posà en escena obres noves i d'altres ja conegudes dels barcelonins.

Les obres que s'estrenaven al Romea, seu permanent del teatre català no arribaven mai a la gosadia de les que feien córrer els barcelonins a aplaudir les companyies francesa, japonesa o italiana. El públic del carrer de l'Hospital no ho hauria pas permès. Eren obres de tot repòs, que duraven, més o menys, vuit dies a la cartellera. Per una d'original se n'estrenaven dues de més o menys traduïdes - els cartells deien "adaptades", i omitien els noms dels autors - pel senyor Ferrer i Codina o pel mateix empresari, el Sr. Ramon Franqueza.

Al teatre castellà, aquell any, es donaven obres de Galdós, els Quintero, Benavente i un poeta novell que es deia Marquina, junt amb traduccions de L'Arlesiana de Daudet i de Casa de nina, d'Ibsen. Es l'any mateix de l'estrena de La Pecadora i d'Aigua que corre, de Guimerà i dels discutits - per a alguns, sacrílegs - Jocs Florals de Camprosa, de Rusiñol. Aquell any - som ara al seu cinquantenari - es registren les morts de dos catalans eminents: el Dr. Bartomeu Robert i Mossèn Jacint Verdaguer. Els enterraments de tots dos són grans manifestacions cíviques de dol i alhora d'afirmació, preludi d'altres d'igualmente inoblidables. Diguem de passada que els barcelonins ha semblat moltes vegades com si aprofitessin la mort d'un dels seus grans homes per a acorrugar-se al seu darrerà, com mai no feren en vida, ~~mentre~~ ^{havia} expressar d'una manera emotiva el fons comú de sentiments que els uneix.

Aquell any 1902 és ^{l'any} el de la primera vaga general a Barcelona i el de les festes de la Mercè més lluides i emplujades que s'hagin celebrat mai. La ciutat passa de mig milió d'habitants i arreu hi ha ferments de renovació. Fa un any just que s'han celebrat les famoses eleccions dels "quatre presidents", desfeta sensacional del caciquisme barceloní vinculat al "torn pacífic"; l'estrella d'un jove demagog andalús que es diu Lerroux comença la seva vertiginosa ascensió, paral·lela a la d'un altre jove, un advocat empordanès que es diu Francesc Cambó.

Josep Pous i Pagès és massa sensible a tots els atractius que li ofereix aquesta ciutat anàrquica i cosmopolita, burgesa i revolucionària, plena de rauxes i de sobtats abaltiments - febres de creixença - que hau-

rà d'estigmatitzar, anys a venir, Maragall en la seva Oda nova de lúcid enamorat. I s'instal·la de nou a Barcelona, després de l'estrena d'El Mestre Nou, una obra que acusa les mateixes característiques que ja assenyala l'àn·nim crític de "L'Esquella", però presentades amb una traça tan instintiva en la construcció de la trama i un tal dramatisme en les escenes, que haurien de cridar per força l'atenció d'un públic despert.

Per aquella època ha publicat també la seva primera novel·la, Per la vida, i l'escriptor gairebé desconegut que acaba d'arribar d'un poblet de l'Empordà obté un èxit sensacional: la pàgina central de La Vanguardia - que és aleshores La Vanguardia ^{d'Eugenel Borixel i} ^{com més tardaria la de} d'Alfred Opisso, i Miquel dels Sants Oliver - reproduceix, íntegre, el primer capítol del llibre. L'any següent, 1904, l'escriptor dona, gairebé simultàniament, dues obres mestres a la novel·la i al teatre: Quan se fa nosa i L'endemà de bodes. L'experiència atresorada a les terres empordaneses es torna matèria artística. ^{Aquella} I la tercera estrena de Pous i Pagès al Romea, el 14 d'octubre de 1904, ha de representar, en l'esperit de l'autor, la seva consagració pública. Només que el públic sigui una mica intel·ligent. ¿I no ho és, el públic barceloní de teatre, que aplaudeix la Sada Yacco i la Vitaliani?

El de Romea, en tot cas, és tan desmenjat, que l'estrena de L'Endemà de Bodes, aquesta meravella de construcció i de psicologia, una de les autèntiques obres clàssiques del nostre teatre, és un fracàs complet. Ni els espectadors ni els crítics saben adonar-se que els ha estat presentada una comèdia que és una veritable síntesi del caràcter empordanès i, ensems, del caràcter dels homes i dones de tots els temps i totes les latituds. Van veure-hi una nova mostra del "teatre de aspardenyà", ingredient obligat de la nostra escena, d'ençà de La dida i de La tornada d'en Titó, però sense pàgessos grotescos ni padrines sentencioses, ni cap d'aquelles restalleres d'esgarips, grates als actors peresosos, que feien el paper de conflictes dramàtics. L'Endemà de Bodes es representà només nou vegades i produí al seu autor com a drets escènics exactament 72'50 pessetes.

Es una ~~gran~~ decepció per a Josep Pous i Pagès. Una decepció tan gran que arriba a fer-lo dubtar de l'autenticitat de la seva vocació d'autor dramàtic i que no és pas compensada per l'èxit de dues comèdies intranscendents en un acte: Un cop d'estat i Scherzo, o de l'assaig de drama popular en un acte "El drac", l'autor s'està vuit anys apartat del

teatre. Té un drama en cartera des de 1902, Els visionaris, que no pujarà a les taules fins al 1909, en circumstàncies molt especials: l'autor no pot assistir a l'estrena, i aquesta ^{aconsegueix de} ~~no pot~~ treure'n del seu retraïment.

En aquests anys, l'escriptor es lliura a la novel·la i publica Empordaneses, que conté ^{una} ~~aquella~~ obra mestra de la nostra narració breu ^{com} ~~que~~ és ~~diu~~ La gropada i l'aiguafort cruel que es diu Foguerada; ^{publica} Revolta, la novel·la del pobre Gori, ^{el "miskine"} ~~que~~ es troba sense saber com contrabandista i delinqüent, perseguit per un Estat orb i despietat, i intenta una revolta inútil i patètica. Escriu també la seva novel·la més important, la que l'ha de situar al primer rengle dels novel·listes catalans; probablement la millor novel·la catalana que s'ha escrit en els darrers cinquanta anys, rebuda amb un èxit que ha vingut confirmant-se a cada reedició: La vida i la mort de Jordi Fraginals. Com en Revolta, l'heroi és un home, un pagès que oposa la seva personalitat, la seva energia viril, a les forces hostils del món; però Jordi Fraginals té més profunditat, sap que té els peus aferrats a la terra secular, accepta les seves responsabilitats, i només renuncia de lluitar davant del sofriment: la mort és el seu suprem refugi, quan sent que la seva tasca ja és complerta. La vida i la mort d'en Jordi Fraginals, la millor novel·la de Pous i Pagès, és la darrera que publica, l'any 1912. El novel·lista empordanès abandona, en ple triomf, la palestra.

Es que també, en aquests anys, ha trobat un altre exutori a la seva vocació literària. Un exutori, al mateix temps, per a les seves exigències d'idealisme i d'acció. L'any 1904, després de l'escissió que es produïa a la Lliga Regionalista amb motiu de la visita reial a Barcelona, els dissidents, acabdillats per Ildefons Sunyol i Jaume Carner, fundaren un setmanari, El Poble Català. Pous i Pagès, que era amic de la majoria d'aquells homes, hi entrà com a redactor. ^{hi entrà el mateix any} Els fets del 25 de novembre d'aquell mateix any, el moviment de la solidaritat catalana que en provingué i les conseqüències que al seu torn varen tenir dintre el republicanisme barceloní donaven naixença al ^{Centre Nacionalista Republicà} ~~Partit Nacionalista Republicà Federal~~, el qual prengué com a portantveu El Poble Català i el convertí en diari. Per la seva redacció passaren, de Rovira i Virgili a Gabriel Alomar, una selecció de la intel·lectualitat liberal catalana. ^{hi} ~~Aquella~~ època brillant i agitada ha estat ja descrita per Carles Soldevila, per Rovira i Virgili, pel mateix Pous i Pagès, a les pàgines necrològiques de Pere Coromines que ja he esmentat, i

que tindran un lloc obligat, junt amb la resta dels escrits de tipus polític, a les Obres completes de llur autor.

Assenyalem, de passada, que aquell diari català acomplia, al costat de la seva tasca informativa i polèmica, una altra de tipus cultural: la d'editar uns llibres, de correcta presentació i format simpàtic, cercats encara pels bibliòfils, i entre els quals, al costat de traduccions de novel·les i contes estrangers, es publicaren llibres d'escriptors catalans. ~~xxix~~ Una tal activitat no és pas excepcional dintre la premsa catalana: de La Renaixença a La Publicitat, passant per les llargues sèries de volums de la Biblioteca Catalana de La Veu de Catalunya, els diaris catalanistes s'han esforçat a donar a llur públic uns llibres en català ben escrits, ben presentats i, cosa gens negligible, en condicions econòmiques òptimes per a llurs compradors.

Dintre aquesta Biblioteca del Poble Català hi ha un llibre de Josep Pous i Pagès. Una obra en dos volums que es diu De l'ergàstula. El seu origen, relatat sense enfarfeccs per l'autor, és l'empresonament d'unes setmanes a què fou condemnat, en virtut de la Llei de Jurisdiccions, per haver publicat un article sense cap importància discutint la legalitat i la justícia d'un altre veredict de Tribunal Militar. La cosa curiosa del cas és que, en el procés que per aquest motiu fou seguit a Pous i Pagès a Barcelona, el tribunal l'absolgué, però que, pel mateix mecanisme d'aquella Llei tan tristament famosa, el veredict fou anul·lat a Madrid i convertit en una condemna a sis mesos de presó. La pena era tan desproporcionada amb el suposat delict, que un moviment d'opinió i una campanya periodística i parlamentària obligà el govern a concedir un indult general, el qual reduí a una mesada el temps de reclusió a la Presó Model. Aquest incident, i les reaccions que desvetllà en l'esperit del seu protagonista, ens són fidelment descrits a De l'ergàstula, llibre ple d'agudes reflexions, d'esclats de viva generositat i de dades interessants per a la història d'aquella època. Mentre durava l'empresonament del seu autor, el 10 d'abril de 1909 fou estrenat, com ja he indicat, el seu drama Els Visionaris (convertit, en la revisió recentíssima que en féu Pous i Pagès, en Visionaris). Es una obra ~~amb~~ d'acció tota interior, un conflicte entre dos caràcters i dues concepcions del món, al voltant d'un tema, la desavinença conjugal per raons religioses, que sembla que anguniegi ~~el públic~~ ^{l'autor} de casa nostra. I,

tammateix, el drama de Pous i Pagès, que tampoc no aconseguí cap èxit ressonant de públic ni de crítica, està tractat amb extraordinària delicadesa i respecte de les posicions de tots els antagonistes, i ~~hi ha~~ ^{conté} dibuixats de mà mestra quatre o cinc tipus que basten per a acreditar un autor.

Els ressons que d'aquesta estrena arribarien a la cel.la del carrer d'Entença no eren pas adients per a tornar a dur al teatre el nostre dramaturg. Calgué un altre esdeveniment, dolorosament exemplar, per a decidir-lo a tornar a les taules.

L'any 1911, l'Ajuntament de Barcelona, a instància de l'escriptor Ignasi Iglésies, que en formava part com a regidor, votà una subvenció de trenta mil pessetes al sindicat d'Autors Dramàtics Catalans per a muntar una temporada de teatre català. Aquesta temporada va viure en un ambient d'hostilitat declarada per part de la premsa barcelonina, dels empresaris i àdhuc del públic, que en una gran part trobava escandalosa la liberalitat del ~~consistori~~ consistori barceloní. Una de les estrenes que més honorà aquesta temptativa malaurada fou la de Nausica, la tragèdia de Joan Maragall, ^{representada} pocs mesos després de la mort ~~del~~ del poeta. Però la crítica féu el buid més complet a aquesta obra, una de les més belles del teatre català, i els espectadors no volgueren adonar-se de la qualitat de l'espectacle que els era ofert. A la mateixa temporada, que tingué lloc al teatre Eldorado de la Plaça de Catalunya, Josep Pous i Pagès tornà a l'escena amb una obra còmica: En Joan Bonhome, estrenada l'11 de maig de 1912, el protagonista de la qual, tan típicament barceloní, va unit indissolublement al record d'un dels actors més dotats que hem tingut en els darrers cinquanta anys: Domènec Aymerich. A l'octubre del mateix any, i al teatre Espanyol, on s'havia ~~estrenat~~ traslladat la temporada del sindicat d'Autors, Pous i Pagès estrenava Senyora Avia vol marit, una de les obres cabdals del nostre teatre còmic i potser el més gran i més durador èxit de públic del seu autor.

Però per aquella època es registren dos fets correlatius. Es la gran temporada de teatre estranger en català que fa Margarida Xirgu al Teatre Principal, orientada per un esperit tan despert i informat dels corrents europeus com és Salvador Vilaregut. Les obres que estrena la jove actriu duen al públic barceloní una sorpresa ben agradable, gairebé sensacional: allò que veuen és teatre, teatre de debò, que emociona i

diverteix, que els diu coses actuals o, almenys, coses que fan pensar i sentir. La comparació amb les coses que aquell públic ha vist fins aleshores al teatre Romea ha d'ésser fatal per a la llar conservadora de la nostra escena. I aquesta desapareix, amb els seus autors casolans, els seus empresaris-adaptadors i els seus actors, avesats a estargir el mateix tipus en cent obres diferents de títol. Perquè també hi ha una altra novetat: els actors de la companyia de la Xirgu es saben el paper: no es limiten a dir-ne unes quantes paraules, amanides amb els tics i els esgarips que ja tenen a punt per a tots els casos. I això, junt amb el fracàs de la temporada del Sindicat d'Autors Catalans, que es proposava de lluitar contra totes dues concepcions del teatre: la de basar-lo tot en traduccions, com la de mantenir un criteri casolà i resclosit, només regit per les entrades del diumenge a la tarda, produeix la gran crisi del teatre català, una crisi que no trobarà desllorigador fins que surti, l'any 1917, un Mecenàs per a la nostra escena.

Aquests anys han d'omplir-se d'alguna manera, si és cert que el teatre català respon a una necessitat espiritual del nostre poble. I un dels títols ~~de glòria~~ ^{d'honor} de Josep Pous i Pagès és d'haver-se llançat a fer d'empresari, en muntar l'any 1914 una temporada al teatre Espanyol, que donarà a conèixer un bon esplet d'obres i d'autors nous i que després anirà, en un heroic pelegrinatge, a dur els seus espectacles per les ciutats i viles de Catalunya. En aquella temporada, l'autor-empresari estrena Pàtria, Sang Blava i la comèdia en un acte Una llegua de mal camí. Són tres mostres ben diferents del talent del dramaturg: la tragicomèdia de tipus polític insocial, que per força ha de topar amb les aptituds interpretatives dels nostres actors; la farsa d'embolic, graciosament satírica, i el sainet mogut i ben traçat, d'una aguda observació. Aquesta vegada sembla que l'èxit ha estat aconseguit: públic i crítica són unànimes en l'aplaudiment. Però, passades unes quantes representacions, la gent no acut al teatre i cal renovar el cartell. La temporada es saldarà, malauradament, amb un gran dèficit.

L'any 1916, en un intent molt interessant per a suscitar un teatre de tipus històric i ensems exemplar, que caldrà estudiar detingudament en un altre lloc, Pous i Pagès ha escrit Damíà Rocabruna, el bandoler, escenificació novel·lada de la vida de Pere Roca Guinarda, amb elements presos a la de Serrallonga. És amb aquesta obra que el nostre dramaturg col·labora a la temporada que, l'any següent, realitzarà al vell teatre del carrer de l'Hos

pital la nova empresa del patrici reusenc Evarist Fàbregas. S'ha reprès, a partir d'aquell any - que és, no ho oblidem, l'any de l'Assemblea de Parlamentaris i de la vaga general revolucionària, però també l'any de l'estrena de L'Auca del senyor Esteve, de Rusiñol, i de Jesús que torna, de Guimerà, dues obres que són dos grans èxits de públic - a partir de l'any 1917 es reprèn, doncs, la continuïtat del teatre català, ja sigui al Romea, ja al Novetats, sovint amb una saludable competència de dues companyies, i durant molt de temps amb una tercera escena al Paral·lel, que oferirà a un públic popular melodrames i vodevills. I els nostres escriptors teatrals poden produir i estrenar regularment, i nous valors s'obren pas fins a les taules, ajudats gairebé sempre per la cordial acollida de Pous i Pagès. La iniciativa del mecenas de Reus potser està mal enfocada, del punt de vista financer. No és pas d'avui, que els homes d'affers resulten uns ingenus incorregibles, quan plantegen negocis que escapen a llur rutina diària, o a la influència d'una sort amiga. I si ^(l'empresa d'Evarist Fàbregas) fracassa al cap d'unes temporades, té la virtut de suscitar la vocació d'un home com Josep Canals, que sent el teatre i estima l'escena catalana, i que amb un bon gust que li fa escloure les bajanades i les concessions al gros públic, aviciat massa sovint per les campanyes del ^{vall} Romea, dóna una llar segura a un arreplec de bons actors i a tots aquells escriptors catalans que vulguin provar fortuna ~~al teatre~~ a les taules.

Potser la concepció que té del teatre Josep Canals és massa realista. Per a ell, ^(Canals) el principal termòmetre de l'èxit són les xifres de les entrades despatxades, i és a elles que s'atén per a regular la permanència de les obres al cartell. Però no prejudica els èxits, no s'espanta de les audàcies, dóna entrada als autors novells i duu també, amb regularitat, a Barcelona, les obres estrangeres més notables del moment, per revolucionàries que siguin. ¿No fou a ell que devem l'haver vist, en català, les comèdies de Pirandello, els drames de Lenormand i de Jean-Jacques Bernard, el R. U. R. de Karel Čapek i l'Anna Christie d'O'Neill? Es per Barcelona, i en català, que aquests autors entren a la península, i un públic fidel l'encontratja. M'he estès una mica en aquest elogi de Josep Canals, l'home que sabé convertir en un negoci el teatre català, perquè els ^{seus} termes, gairebé estargits, eren els que emprava Pous i Pagès per a comentar la gestió d'aquell empresari. Al seu costat, home de segur consell i tast infal·lible,

va trobar-se sempre l'autor de L'endemà de Bodes. És en aquesta col·laboració constant amb Josep Canals que Pous i Pagès esdevé aviat, de dret, l'autor número u del teatre català entre 1913 i 1930. Ho és per la regularitat de la seva producció, pel to ciutadà que manté sempre, per la intel·ligència i la finor psicològica que hi ha en les seves obres que pugen, temporada darrera temporada, a les taules del Romea i després del Novetats. És una llista impressionant, que comença amb La mel i les vespes, aquella farsa molieresca, de tipus tan català, per seguir amb Rei i senyor, impressionant tragèdia rural, amb un personatge com Andreu Reixac, contrafigura del Mateu Fraginals, pare del protagonista de la gran novel·la de l'any 12; amb Flacs naixem, flacs vivim, que podria ésser el model - un model ben barceloní - per al Topaze de Marcel Pagnol; amb Papallones, d'una tan aguda psicologia de l'home enamoradís; amb No tan sols de pa viu l'home i quan passava la tragèdia, on els problemes del diner, de la riquesa adquirida o perduda a l'empar de les grans convulsions, troben moments dramàtics i còmics; amb Primera volada, d'una tan melangiosa poesia, evocació acolorida del desvetllar sentimental de la joventut, contrastant amb l'obra que li segueix, Tardania, que planteja el cas d'uns amors crepusculars... Vénen uns anys de silenci, i les tres darreres obres ^{escèniques} ~~dramàtiques~~: Puput o el joc de l'amor i l'interès, scherzo delicat de l'adolescència indecisa; Maria Lluïsa i els seus pretendents, pintura de la dona moderna, enèrgica i capaç d'imposar la seva voluntat a l'home que estima i que necessita, tant com ell la necessita a ella, i per fi Vivim a les palpentres, estrenada l'any 1930 i que una recent revisió ha posat sota el títol La vida a les palpentres, més exacte segons el pensament de l'autor. Si les altres obres, drames o comèdies, però generalment comèdies d'una excel·lent vena humorística i d'una comicitat que neixia de les situacions, que és la bona comicitat, havien estat un èxit, Vivim a les palpentres desorientà el públic i no fou compresa pels mateixos actors que la interpretaren. Jo recordo com va impressionar els meus vint-i-quatre anys aquell quadro amarg d'una existència vençuda, aquella pugna de sacrificis entre pare i filla, aquell idealisme que surava insubornable a través de la misèria i el desempar del protagonista. Una relectura d'aquesta obra m'ha confirmat aquella impressió, però he de dir, com ja han dit d'altres, amb motiu de la publicació del volum de Teatre Selecte de Pous i Pagès, que és tota l'obra escènica, d'El Mestre nou a

La vida a les palpentes, la que produeix, a la relectura, avui, aquesta impressió de cosa normal, ciutadana, culta, sense enfarfecs ni esnobismes, tan moderna avui com ho era quan va estrenar-se, amb el seu llenguatge natural i polític, el seu moviment escènic, la caracterització dels personatges i els ambients.

I haig de dir-ho encara més, perquè aquesta provatura de la lectura actual no la resisteixen gaires obres teatrals dels darrers cinquanta anys, i que no és dir cap ~~heretgia~~ ^{sacrilegi} recordar que, al costat dels seus llampecs de geni expressiu, el català d'Àngel Guimerà era pobríssim i d'una sintaxi gens model·lica, que les lluites d'interessos i el plantejament de problemes socials que feien el nervi de les obres dramàtiques de l'Ignasi Iglésies ~~avui~~ ^{avui ens tradueixen sovint en expressions que} ens fan somriure, o que el llenguatge de Santiago Rusiñol, ~~avui~~ ^{avui} ens els seus drames i sainets, falsament naturalistes, ens sembla ~~avui~~ ^{avui} una caricatura ~~moderna~~ ^{noucentista} del "català que ara es parla" del temps de Pitarra. I ja no parlo d'altres autors teatrals de menys categoria: si els rellegiu avui, o si els veieu representats de nou, la sensació d'envelliment que produeix ~~en~~ ^{en} tan llur idioma com els seus conflictes arriba a fer-nos angúnia. La ~~provatura~~ relectura i, n'estic segur, la representació de les obres de Pous i Pagès ens permetrien d'adonar-nos, al capdavant, d'una cosa que hauria hagut d'ésser evident fa molts anys ^{per} a tots els crítics sagaces: que Pous i Pagès és el nostre primer escriptor europeu de teatre català i que, essent com és profundament català, aconsegueix en molts moments aquest valor d'universalitat que distingeix el bon teatre, el teatre autèntic. Civilitat, mesura, moral, en un elevat sentit del mot; heus ací les tres virtuts que vertebraven, sota ~~l'excessiva~~ el ropatge dramàtic o còmic de les obres de Josep Pous i Pagès, la seva fibra d'autor teatral.

14

Al ~~costat~~ ^{desnuda} d'aquesta biografia externa, feta d'èxits i desil·lusions teatrals, hi ha, és clar, la vida íntima de l'home. Hi ha les joies i les tristesses de la seva existència familiar, l'afecte constant dels fills, l'amor ardent de la muller, les punyides que foren la mort d'aquesta i després la mort d'una de les filles. El ~~trastall~~ ^{dolor} que li produeixen aquestes pèrdues expliquen llargues temporades de silenci... Perquè Josep Pous i Pagès fou tota la vida un home d'una sensibilitat finíssima, que registrava els alts i baixos de l'atmosfera, i no cal dir la corba sacsejada

de la seva existència com a home. La seva activitat física i intel·lectual se'n ressentia, i els seus llunyans estudis de medicina trobaven ample ^{materia} camp per a discussions i hipòtesis en aquell perpetu sismògraf dels seus nervis. Tanmateix, cal remarcar una cosa, i és com l'autor del llibre De l'ergàstula, que en els primers anys del segle, com a periodista i com a propagandista polític intervingué activament en les lluites ciutadanes, després se'n va mantenir apartat. Apartat, que no vol pas dir inhibit ni indiferent, però mai no va regatejar l'interès en els afers col·lectius, ni va plànyer mai els consells que li eren demanats ni el fer pesar la seva gran influència moral damunt els homes polítics catalans, quan creia que les circumstàncies ho requerien. Els articles de diari, els discursos i les conferències, àdhuc la correspondència particular, que bé caldrà esperar veure un dia publicada, de l'autor de Jordi Fragonals, diran prou bé, als que ho ignoressin o se n'haguessin oblidat, quina fou l'actitud constant de Pous i Pagès davant dels problemes col·lectius. Llegiu les pàgines adolorides i heroiques, -si recordeu les hores en què foren escrites i pronunciades - d'aquell llibre exemplar que es diu Al marge de la guerra i de la guerra, publicat l'any 1937; llegiu les proses que li dictà l'exili, dels editorials de la Revista de Catalunya a aquell breviar de ciutadania que duu per títol De la pau i del combat, i sentireu com era d'ardent el sentiment patriòtic de Josep Pous i Pagès, com es lliurava sense reticències ni càlculs a allò que creia la seva obligació de cada moment: dir les coses tal com les veia i les sentia, avisar dels perills que ~~veia~~ descobria, fer de guaita i de mentor... Permeteu-me, en parlar d'aquest volum de proses De la pau i del combat, publicat a Mèxic l'any 1948, de dir-vos una anècdota de tipus personal. Mentre ~~ell~~ l'escrivia, a Ollièrgues, vila de l'Alvernya, entre 1942 i 1943, ^{ell} m'anava comunicant els seus propòsits i llur realització. Jo ~~entrevia~~ vivia a París, i la comunicació entre les dues zones - l'ocupada i la regida per Vichy - havia de fer-se mitjançant unes targetes postals que al començament eren simples formularis on només podies posar "sí" o "no". En aquestes postals, ^{escrites} i en francès primerament, però després en català, m'anava copiant fragments del llibre que escrivia; àdhuc en una hi havia, en una lletra minúscula, però claríssima, tota una d'aquestes proses poemàtiques que oscil·len entre l'apòleg, el quadro de paisatge i la meditació moral. Més tard, quan el llibre estigué llest ^{la} tota França ^{ocupada} ~~com que~~

Si la correspondència regular ja era possible, d'un cent gràfic (18)
 pada pels alemanys, m'ana trametent, en ~~plecs~~ ^{plecs} una mica ~~feixugues~~ ^{feixugues} però que
 no arribaren a desvetllar les sospites de la censura, els quaderns manus-
 crits de la seva obra. Jo els vaig ~~xxx~~ passar a màquina, d'un en un, i ~~els~~ ^{la}
~~els tornava~~ ^{ho tornava}, conservant els manuscrits. Tinc relligats aquests preciosos
 manuscrits, i per ~~a l'estudi~~ ^{al crític} que vulgui fer un estudi de l'elaboració de
 l'estil en l'autor de Jordi Fragonal podrà ésser un bon exercici comparar
 aquell text autèntic amb el que fou publicat, cinc anys més tard, i prèvies
 nombroses correccions i alteracions, a Mèxic. Es més, aquesta edició ^{mexicana} no sa-
 tisfeu gens l'autor, i en el meu exemplar, afectuosament dedicat, hi ha les
 correccions manuscrites de les nombroses errades que els seus ulls implaca-
 bles varen descobrir-hi. Poseu de costat el manuscrit i el llibre, i podreu
 seguir l'esforç de depuració, de polit, d'esporgada de la frase. Entre dos
 dels fulls d'aquell manuscrit hi trobo enganxada una carta del seu autor:

"Les coses - em diu - no acaben mai d'estar prou bé. Un incís de la vostra
 impressió sobre les Proses em féu evident que les tàcites intencions de
Conversa amb l'altre no quedaven prou clares." I més avall, afegeix: "En a-
 questes coses tan complexes, passa sovint que mentre dura la febre de la
 creació, amb aquella resistència que oposa sempre la matèria a prendre for-
 ma, lluita tan dolorosa com plaent, no us adoneu de si queda algun cap per
 lligar, perquè el que hi hauria d'haver en l'obra feta i que preexistia en
 el pensament abans de fer-la, no us deixa acabar de veure d'una manera exac-
 ta el que realment hi heu posat."

"Així, doncs, us estimaré que en la còpia de la conversa amb l'altre hi
 feu l'esmena que segueix...." i em marca el text d'uns paràgrafs que, amb
 lleus retocs de matís i d'expressió tradueixen amb més claredat allò que
 volia expressar en l'apòleg.

Aquesta exigència amb si mateix i amb la pròpia obra va ésser viva i
 constant en Pous i Pàgès fins al darrer moment. El llibre De la pau i del
combat havia estat objecte de noves correccions i addicions per a una ulte-
 rior possible edició, i en la feina d'esporgada i re-escriptura de Quan es
fa nosa passaren, per al seu autor, unes llargues hores de veritable gaudi
 estètic. "La novel·la hi era - afirmava - però estava obstruïda per munts
 de runa, per una veritable ganga informe que afeixugava la frase i destruïa
 les línies de la narració. Calia tallar, llimar, suprimir, suprimir tot allò
 que no era indispensable per a la novel·la, i que per tant hi feia nosa."

Els resultats, cal confessar-ho, foren magnífics.

Tas-272 (19)

Per a la reedició projectada en un sol volum del seu teatre complet, Pous i Pagès havia emprès la mateixa tasca. Puc dir que la seva fi, tan inesperada per a tots els seus amics - vull dir l'atac ^{primer ja} ~~decisiu~~ que l'abatia i del qual ~~ja~~ no havia d'aixecar-se - hauria estat menys sensible per a ell, que parlava amb tanta serehitat de la mort, però amb tant de neguit de la feina que encara li restava a fer, si se n'hagués adonat, que es moria, perquè almenys, poques hores abans d'aquell desplomar-se de la seva vitalitat, havia acabat la revisió de les seves obres. ^{technic} Encara em sembla sentir la seva veu per telèfon, hores abans de la terrible escomesa: - He acabat d'escriure de nou "La mel i les vespes" - em deia - i n'estic ben content. No havia pogut descobrir mai com era que aquesta comèdia, que té una comicitat de tret segur, no hagués mai aconseguit èxit. Però ara em penso que ho he trobat. Veniu-me-la a cercar i ja me'n parlareu. He alleugerit molt les escenes, he treballat de nou els personatges i els diàlegs.. Ja ho veureu". Tinc aquest nou text, però no n'hi vaig poder ja parlar. M'agradaria de veure'l dut a les taules una altra vegada, i no crec que ningú de nosaltres renunciem a veure-l'hi, un dia no llunyà. I brindo també al futur estudiós de l'estil de Josep Pous i Pagès aquesta comparació entre el text de 1918 i el que era escrit de nou, trenta-quatre anys més tard, com a darrera tasca literària del seu autor.

Fa estona que m'adono com és de difícil parlar del nostre dramaturg amb aquest passat absolut. Com costa d'imaginar-lo absent de nosaltres! Potser perquè el necessitàvem tant, perquè el seu costat, el seu consell, el seu optimisme i el seu entusiasme ens eren un estimul constant per a treballar, per a esperar, per a creure.

I, no obstant, bé ens cal resignar-nos-hi. L'únic homenatge que hem pogut retre al nostre gran amic, al Mestre estimat, ha estat d'acompanyar-lo, en un mut seguici, fins a la seva darrera estada.

Tel qu'en lui-même, enfin, l'éternité le change...

El vers incomparable de Mallarmé em venia als llavis en contemplar, el dia 15 de febrer d'enguany, aquell rostre ple de ^{la} ~~serenor~~ ^{immobilitat}, de l'home just que dorm. ~~En~~ aquest canvi definitiu en la seva pròpia essència, treball indefugible de l'eternitat, allò que començava. I ~~jo~~ avui no he fet sinó ^{mer que} ~~presen-~~ ^{una simple lletta d'aquell que jo} ~~tar-vos, modestíssimament, un arreplec de materials, amb els quals confio~~

confio que un dia, quan aquesta feina implacable i inevitable de l'eternitat sigui
ja en escalaborn, *deixarà* i historiador de les nostres lletres *que vulgui* ~~volar~~ emprendre la
valoració exacta de Josep Pous i Pagès i de la seva obra d'escriptor català.
Moltes gràcies.

1 de juny de 1952.